

НОВО ВУКОВИЋ

СТРУКТУРИРАЊЕ ПРИЧЕ О АНТИХЕРОЈУ У РОМАНУ "ОДЛУЧАН ЧОВЈЕК" МИХАИЛА ЛАЛИЋА

У стваралаштву Михаила Лалића, још од међуратних почетака, има много негативних ликова; штавише, они су премоћни. Истински позитивни јунаци су ријетки, а поквареност скоро правило. Па ипак, само су такви, тј. позитивни, јунаци, носиоци великог етичког интегритета, били прави предмет Лалићевог надахнућа. То што их је писац, по правилу, налазио у сфери једне идеолошке оријентације, проблем је који најмање има књижевне консеквенце. Кад вријеме, за коју деценију, потпуно ослободи фикционални свијет Лалићевих проза од асоцијација на реалне људе и догађаје који су писцу служили као грађа, тај проблем ће практично престати да постоји.

Негативитет бројних књижевних ликова, као нека врста тамне материје, поред осталог, функционално је служио у једном техничком задатку - моделовању главног, конструктивног јунака. Констрастирајући свог етичким свијетлом обасјаног јунака са затамњеним фоном општег јада и ниског просјека, писац постиже ефекат ексклузивности. Та два елемента антитетичког спрега узајамно се појачавају: тамно постаје тамније, а свијетло свјетлије. И иначе, Лалићева проза протиче некако у знаку помјерања тамних и свијетлих површина, у њиховој игри и интеракцији.

Први пут у роману "Одлучан човјек" Лалић за централни лик, носиоца радње, узима деструктивца, антихероја. Необично је, истина само на први поглед, што тај лик припада истом идеолошком табору као и његови, већ поодавни чувени, конструктивни јунаци. Међутим, за оног ко је пратио Лалићеву прозу из књиге у књигу, и то не само белетристичку већ и мемоарско-дневничку, и не само ону која се веже за II свјетски рат, изненађење практично не постоји. Нарастање невјерице и идеале младости и зрелог доба, преиспитивање некадашњих ставова, чак и иронијски однос према њима, дистанца у односу на грађу, осјећање да се из угла нових догађаја, који су немилосрдно рушили илузије једне генерације, дуго конструисана слика свијета љуља, најзад и све већа скпеса у генералну надмоћ добра - све то испуњава његово писање посљедњих петнаестак година.

Дакле, постоји једна логичка нит, нека врста генезе, која је водила ка овом роману и овом лику.¹

Будући да је учинио тако - тј. свог антихероја нашао у друштву хероја, Лалић није могао да успостави идентичан контраст као у првим романима - контраст у основи идеолошки бојен. Ваљало је из основа мијењати поступак. Истина, могао се његовом антихероју као антитетички пандан наћи истински херој. Лалић скоро да је и дао скицу за један такав лик (генерал Марко Мићић). Међутим, тај лик је остао на нивоу епизоде и добро је што је тако. Да није тако, овај би роман имао другог и друкчијег јунака, који би личио на претходне, као што би и роман био нека врста блиједог "римејка" већ познатих његових дјела. Другим ријечима: позитивни јунак би заклонио негативног, херој антихероја, добро зло. Међутим, Лалић то није хтио. Хтио је обрнуто. Зато је поступак контрастирања поставио на другу основу.

Контрастирање, бар оно главно, вршено је у оквиру самог лика. Супротности су "затезане" између *формалних* и *суштинских* чињеница, односно између оног што Лалићев јунак (Бојо Шанчевић) званично следи и оног што он крије испод површине те званичности. А званично он је генерал, народни херој, један од кључних људи у некадашњој полицијској шеми. Истински, он је антипод хероја, самољубив, безосјећајан и искомплициран тип, кога тек старост и опште политичке прилике своде на праву мјеру. Као такав, тај лик неминовно поприма конотације које превазилазе индивидуални случај и постају парадигма наличја једне идеје: роман се, у извјесној мјери, претвара у причу о тамним мрљама Револуције (тзв. "лијевим грешкама", Голом отоку и др.). Па ипак, иако се асоцијације у том смислу не могу избјећи, Лалићев генерални поступак структурирања приче ишао је више ка индивидуалном, а мање ка општем плану. Та чињеница је помјерила позицију дјела са мјеста друштвене сатире и демитологизације идеје ка психолошком аспекту.

На овом мјесту, можда, треба поставити питање: Какав је основни тон Лалићевог романа о коме је ријеч?

Практично, сви Лалићеви романи имају двије константне типолошке карактеристике: ратни су и психолошки су. Овај, формално бар, није ратни. Истина, тема рата се непрестано "дозива", на овај или онај начин, али радња се ситуира у наше вријеме, у приморски туристички амбијент и у околности које, чак и симболички, илуструју дотрајалост генерације која је Револуцију извела: бивши ратници, сада генерали и виши официри одмарају се и лијече у ексклузивним болничким институцијама. Психолошка димензија у роману је веома потенцирана, тако да је, у не малој мјери, овај Лалићев текст заправо психијатријски. Мотивација за то је нађена у психичком стању главног јунака, чија дијагноза садржи цијели један спектар душевних болести. Дакле, овај роман и јесте и није ратни, и јесте и није

¹ Помињући овај роман у једном пригодном тексту, Бранко Поповић констатује: "И у ранијим Лалићевим делима, али не тако експлицитно, затичемо критику појединих људи и појава из покрета којем је и сам аутор припадао. Овде је та критика темељна, аналитична, непосредна." (Б. Поповић, *Расјанак са Михаилом Лалићем*, Књижевност 3-4, 1993, 322)

психолошки. Његова радња се не догађа у ратно вријеме, али се "храни", инспирише и узрокује "изгубљеним временом" рата и судбинама мртвих колико и живих. Није психолошки, јер јунак није човјек нормалне психе, већ тежак и опасан болесник, али пут до реченог стања одсликан је кроз цио низ претходних прича које показују коријене и генезу болести.

Да би се природа једног очигледно сложеног и специфичног Лалићевог дјела могла тачније дефинисати, потребно би било аналитички посматрати структурирање цијеле те антихеројске приче.

Посматрајмо прво структуру јунака.

Шанчевић је интелектуалац, бивши студент права, са релативно солидним и разноврсним образовањем (социолошким, психоаналитичким, филозофским, астрономским чак!), очигледно самоучки стицаним. Међутим, знање на његовој аксиолошкој скали нема високо мјесто. Дијелом његова самоувјерена природа, а дијелом идеолошке предрасуде о неким врстама знања ("идеалистичким"), чине га опонентним и нетолерантним и према образованим људима и према знању као вриједности. Он није без духа и интелектуалног рефлекса. Спретан је у конверзацији, није површан у размишљањима, није фанатизован заточник "виших циљева". Напротив, он као да увиђа пропаст "великог пројекта" и његову скоро потпуну деформацију. Као такав, он не осјећа трагичну промашеност истинских идеалиста, јер њима није ни припадао, већ њихове грешке посматра у склопу извјесне закономјерности коју циклични ток историје условљава.

Дакле, проблем Лалићевог јунака није проблем промашеног идеалисте, који је јурећи своју опсесивну фатаморгану успут починио и ланац несрећа. Његов проблем нема коријене у колективном "сну", он се само тим "сном" покрива. "Крива је само наша нада да се накриво насађен свијет може нашим ручицама, књижицама, пушчицама поправити да буде бољи", каже тако он поводом случаја једне сељанке коју је послао у смрт зато што је ухваћена са писмом чији садржај није знала. И тако редом: цио ланац непотребних убистава, злостављања и упропашћених судбина он настоји да "утопи" у тај сан без покрића. Управо то помањкање покрића оставља огољене дубоко личне мотиве и "анатомију" злочинца.

Ментална структура Лалићевог јунака је проблематична. Основа њена могла би се мотивисати генетским и социопсихолошким чиниоцима, али само дјелимично: син је убице, формирао се у суровој атмосфери беспштедне, скоро "дарвинистичке", конкуренције и насиља. Он сам касније покушава понекад да тим комплексима дјетињства и литературом објасни неке своје злочине. Међутим, пронциљивијем читаоцу је јасно да се и ту ради о социопсихолошкој варијанти покрића, као што се раније радило о идеолошкој.

Сам писац је као окосницу карактеролошког профила јунака означио *одлучношћу*. Најзад, поменута особина главног лика извучена је и у наслов романа. Међутим, ваља видјети о каквој је одлучности ријеч.

Назив романа је евидентно иронијски. Међутим, ради се о једној врсти помјерене ироније, која се не успоставља у семантичкој опозицији према основном (денотативном) значењу ријечи *одлучан* (брз и постојан у доношењу и реализовању одлука), него у односу на уобичајено конота-

тивно значење истог придјева - оно којим се одлучност квалификује као врлина. Јунак романа је заиста одлучан, али будући да је та особина у служби његовог лошег карактера, она поприма негативно обиљежје, супротно уобичајеној конотацији. Шанчевићеве брзе, исхитрене и тврдоглавне одлуке скоро редовно имају непоправљиве и трагичне последице. Међутим, искуство тог типа ништа не мијења у његовом понашању, нема ефекта кајања, не дјелује као морални коректив и не дестабилизује речену одлучност с негативним предзнаком. Он остаје вјеран тој својој особини, која је водила његово понашање цијелог живота и која ће га на крају одвести у смрт.

И сам Лалићев јунак је компонован као иронија. Све оно за шта се издаје, он није: умјесто хероја имамо кукавицу, умјесто накинђуреног генерала, болесног старца, умјесто заводника несигурног и искомплексираног слабића и тако редом. Несклад формалних и суштинских чињеница, како смо већ констатовали, писац је све више продубљивао и чинио очигледним, не само за читаоца, него и за самог јунака. Сазнање да његова моћ на сваком плану опада раздражује га и учвршћује већ помињану одлучност. Иначе, његов лични став према тој особини није сасвим јасан. Она је, рекло би се, ван његовог критичког суда и прихвата се као чињеница: "... А познато је", вели он за себе, "да не патим од саосјећања, попуштања, умјерености или праштања и сличних душевих особина." Ипак, чини се, да је прије убраја у врједности него у мане, и то, углавном, зато што је његова, а не туђа. Егоцентризам и анимална себичност отупљују његову, иначе у другим стварима солидну, логику и тјерају га у одлучност, чак и на сопствену штету.

Можда природу одлучности Лалићевог јунака најбоље илуструје једна, наоко неутрална, ситуација са краја романа. Занесен размишљањима, возећи аутомобил, Шанчевић је залутао на неки погрешан пут. Међутим, умјесто да се врати, он "као обично, не признаје своју грешку". Спреман да увијек кривицу припише другима, он констатује да су му "подвалили": "На онај пут насанкали су ме, ... на овај не: ја сам га изабрао, мој је, дакле, нећу га напустити ни кад бих знао да води правце у пакао". Неспремност на корекцију, тврдоглавост и инат су стална својства његова карактера, на која писац упозорава и овом приликом: "Требало би да се врати, али Бојо, кад год може, избјегава да се врати истим путем. Више воли да круг затвори, иначе би му повратак личио на кајање или порицање учињеног и реченог."

Поменута ситуација и психолошки и симболички илуструје и карактер главног јунака и његов комплетан животни случај. Поред тврдоглавости и игнорисања последица, она открива и једну садо-мазохистичку црту његова карактера. Са друге стране, цијела та епизода са путем симболички означава страпутицу на којој јунак истрајава до коначног затварања круга.

Основни етички проблем Лалићевог јунака је неспособност свјесног кајања. Кад се оно, евентуално, у неком рудиментарном виду појави, Шанчевић, као да га се стиди, настоји да га потисне ван зоне свијести. Напросто, он "није за то способан", а ту појаву сматра за "знак попуштања и расула": "мени то не одговара", каже он. "Ближе ми је да замахнем и ударим - псовком, шаком или чизмом ако ми оружје није при руци, а вазда

ми јесте при руци." Ријетка, обично привидна, испољавања хуманости није-су посљедица кајања, дакле, већ скоро рационални покушај успостављања какве-такве етичке равнотеже, која би, евентуално, могла да га, интимно и јавно, заштити од зла које је починио и које се сад као бумеранг враћа. Неуспјех у успостављању такве равнотеже он опет пристрасно тумачи, не уочавајући просту чињеницу да компарира веома неуједначене величине. Хватајући се за неке танушне нити свог "добročинства" и заклањајући се за идеале свог покрета, он покушава да уравни етичке терације. "Био сам човјек свог времена", каже тако он на једном мјесту, "чинио сам што се тражило. Не ратује се у рукавицама. Кад је требало убијати, и то сам чинио без колебања - кратко, брзо, ефикасно. Тако је лакше за обје стране!" Међутим, осјећајући да сва та вербална оправдања ни за длаку не помјерају језичак на етичкој ваги, он прибјегава теорији завјере у којој као да учествује и сам Бог. "Као да сам проклет", вели. "Они што су ме сачували у добром сјећању, те би о мени могли рећи лијепу ријеч - изгибоше, поумираше, заћуташе; а они што ме оптужују, не заћуташе ни кад су мртви, но им гласови из дана у дан постају све јачи."

Ипак, феномен гриже савјести дјелује у подсвијести Лалићевог јунака. Мотив гриже савјести и њеног нарастања до фаталног исхода, иначе, чест је у литератури, а посебно у психолошком роману. Савјест се у таквој литератури, да подсетимо, често персонализује или персонификује. Лалић је, међутим, пребјегао друкчијем рјешењу. Грижа савјести се у Шанчевићевом случају, како већ рекосмо, не пробија на план свјесног, већ дјелује кроз механизме као што су сан, дневна сањарења, стања специфичног трансa, халуцинације звучног и визуелног типа и сл. И све чешће и нападније евокације прошлости, које се не дају укротити, инициране су, рекло би се, из истог покретачког центра. Тако се догађа да се прошлост, и то управо она оптужујућа, екстернализује и појављује у виду слика и утвара. Осјећајући се директно угроженим од речених утвара, које понекад прихвата као материјалне чињенице, Шанчевић постаје агресиван и настоји да се са њима и физички обрачуна. Кошмарни и реални свијет ће се у његовој свијести све више приближавати један другом и на крају ће се спојити, као у фантастичним причама на тему проклетства.

Јунак романа пати и од тешких комплекса. Прије свега ради се о комплексу мање вриједности, који се јавља у разним формама и везује за различите поводе (незаслужен орден хероја, испољавање кукавичлука у једној младићкој предратној акцији и сл.). Кад се комплексности додају хипертрофирана сујета, често отворени садизам и цио спектар психичких болести, које је тешко разлучити и дијагностицирати, онда се употпуњује представа о унутрашњем свијету јунака романа. Понекад се добија утисак да му је писац објесио сувише тегова, који му не дозвољавају да промили главу изнад површине цијелог једног мора зла у које је уроњен. Насилник, коме је крајња аргументација револвер, без моралног кодекса, без осјећања кајања, неспособан за праштање, кукавица под плаштом хероја, недолјечени алкохоличар са очигледним апстиненцијалним кризама, физички и психички болесник који неумитно клизи у лудило, Шанчевић је и породично неуспјешан, без дјецe и без пријатеља. Он, напросто, шири

непријатност око себе. Чак му смрди и из уста. Скоро да се повјерује да сам писац изневјерава принцип неутралности и да се са осјећањем аверзије односи према лику који конструише. Као да је хтио да сво наличје једног покрета згусне у јединку, која се под притиском унутрашње деструкције понаша више као демон него као човјек.

Свему реченом додата је и драма старења. Шанчевић осјећа нагло губљење виталистичких сила у себи и долазак познатог старачког осјећања хладноће (" Стиже ме јесен, слане, иње... "). Његов покушај успостављања интимне или, евентуално, брачне везе са докторком Јеринић, више је диктиран страхом од старења и самоће, него осјећањем љубави.

Да видимо сада како је описани лик укомпонован у причу и како се она гради.

Романескна прича се одвија на два временска плана: *прошлом* и *садашњем*. План прошлости је доминантан и он углавном испуњава ткиво приче. План садашњости је практично оквиран и представља неку врсту епилога за оно што се давно десило. План прошлости је развучен на цио јунаков живот (дјетињство, школовање, рат, поратне године) и на велики простор, а план садашњости је збијен на неколико недјеља и у један приморски градић са ближом околином. План прошлости ланчано или асоцијативно везује цио један низ драма и судбина, а план садашњости прати само финале једне - оне главног јунака. Уз то план прошлости тече природније, спонтаније и увјерљивије, док је план садашњости помало конструктивно пренаглашен и драмски периферан.² Ова констатација, природно, захтијева образложење.

Прошлост се у романескну причу уводи на неколико начина: кроз сјећање главног јунака, кроз сјећања и подсјећања других актера радње, кроз снове главног јунака, као и кроз извјесна полусновна и халуцинантна стања у која тај јунак повремено запада. Сјећања главног јунака су или спонтана или диригована (од стране психијатра). Овај посљедњи вид, који поприма форму исповијести, дјелује артифицијелније и више је у служби ауторове психоаналитичке амбиције. Слично се може рећи и за сјећања и подсјећања других: и она се дају директно (у непосредној комуникацији) и индиректно (у форми новинског фељтона који случајно доспијева у руке главног јунака). Директна подсјећања на прошлост Лалићевог јунака су динамичнија, имају драмског потенцијала и често духовито компонованих поенти.³ Индиректна подсјећања су рјеђа, али су развијенија и имају карактер типичних епизода. Њихова функција је да обухвате веће временске сегменте јунаковог живота и случајеве које је тешко дати кроз непосредан дијалог. Такве епизоде, као што је она са новинским фељтоном у ком

² Драган Лакићевић проницљиво констатује: "Лалићева прича - чини се - хтела је, најпре, да буде приповетка, али је, зачас, у њу стао цео живот, цео роман, цело *сволеће*." (Види Д. Лакићевић, *Сећање на смрт*. Поговор уз роман "Одлучан човјек", Београд 1990, 185)

³ Примјера ради, подсјећамо на један разговор главног јунака и жене у коју је заљубљен, са краја романа. Усред тог, наско пријатељског, разговора, јунак започиње једну фразу: "Некад се говорило: жена може што ђаво не може, али ми што нам је професија...", да би на том мјесту био пресјечен саркастичном упадицом: "Лов на људе."

се јунак препозна или она о случају Манојла Зећанина, продубљују информације о Шанчевићевом карактеру и моралном профиту, али на равни структурирања приче заустављају одвијање ововременог плана и смањују драмски интензитет.

Напоменуто је већ и да су снови главног јунака један од начина увођења прошлости, мада имају и других функција (психоаналитичких, у првом реду). У њима се, по правилу, појављују непријатне и трауматичне сцене, које је јунак одавно потиснуо на периферију свијести или сасвим заборавио. Њихово "оживљавање" дато је логиком сна, односно мијешањем и прекомпоновањем реалних чињеница по скривеном асоцијативном принципу. Дешифрујући ту привидну алогику, којом га сан засипа, и слажући је у дневно-логички ред, Лалићев јунак проширује сферу властите прошлости. Међутим, снови не служе само реконструкцији тамних мрља из живота јунака романа; долазећи све чешће и "избацавајући" све непријатнији садржај, они постају "агресивни" и почињу да се пенетрирају у домен јаве, илуструјући тако прогресију јунакове болести. Шанчевић све теже разликује реално и иреално и све чешће халуцинације управљају његовим поступцима. Посебно "звучне", које се претварају у праву мору. Оне се почињу јављати и у виду прикривеног двојника, који узима улогу опонента, који неумољиво разобличује Шанчевићева ситна лукавства и напор да сакрије суштину предмета о ком је ријеч.

За структурирање и главног јунака и цијеле романескне приче велики значај има епизода о Шанчевићевом кукавичлуку. Иако унесена релативно касно, тек у X поглављу, она је наговјештена већ у почетку романа, у осјећању непријатности коју Шанчевић осјећа при сусрету са једним човјеком. Од тада па до тренутка експлицирања поменуте епизоде наговјештаји постају јачи и мистерија нереченог расте. Сама епизода садржи причу о једној акцији из предратних година у којој су, као младићи, учествовали Шанчевић и човјек са почетка романа (Марко Мићић). У тој акцији Лалићев јунак је испољио кукавичлук и од тог тренутка осјећање стида и страха да се о цијелој ствари не сазна прераста у комплекс који га разједа и који сви ратни и поратни догађаји нијесу могли ублажити. Напротив, што је више у сличним случајевима, кривица се не пројектује на кривца него на свједока. Ућуткати свједока, физички га ликвидирати и избрисати трагове немилых чињеница - постаје сулуда опсесија јунака романа и непосредан узрок његове смрти.

Оно што је, чини се, дато с посебном психолошком проницљивошћу и чиме се, најзад, може боље мотивисати релативно кашњење речене епизоде, јесте загонетно понашање Шанчевићеве меморије у односу на поменути случај. "Некад прође пет година, некад и више", каже се у роману "да та немила успомена скривена преспава негдје доље, а некад се одвеже, навади да му из ноћи у ноћ досађује." Непредвидљивост и неправилност дјеловања тог за Шанчевића непријатног сјећања, постаје, фигуративно речено, пишчева "најјача карта", односно композициона полуга, којом, према потреби приче, усмјерава дјеловање главног лика. Уз помоћ тог механизма писац ће моделовати крај романа и тако затворити причу истим оним кључем који је читаоцу тек наговјештен на првим страницама.

Интересантно је да је Лалић у структурирању приче овог пута, знатно чешће него у било ком ранијем роману, прибјегавао коинциденцијама. Цио оновремени план приче, заправо, је великим дијелом скуп коинциденција: Лалићев јунак у љечилишту налази управо оне људе који су и једино кадри да режирају крај његове животне драме (човјека за кога је везан његов животни комплекс, жену са којом има посебне рачуне), тамо случајно налази новински фељтон под називом "Одлучан човјек" у чијем се негативном јунаку препозна, затим се заљубљује у жену чијој је родбини, као и њој самој, нанио много зла итд. Размишљања о тој чињеници и, евентуално, тражење објашњења може да иде у два правца: 1) писац је романескно драму сабио у кратак временски и просторни сегмент, као у некој врсти експеримента, па је коинциденција, слично катализатору послужила за убрзавање процеса, 2) писац је и иначе све више инклинирао нечему што би се условно могло назвати "филозофијом коинциденције", за шта у овом роману, а и у неким другим његовим текстовима има потврда.

Могло би се, можда, констатовати да је ова прича грађена и једном врстом модификоване судске технике, слично процесу. Главни јунак је и главни оптужени, кривично дјело је практично цио његов живот, тужилаца има више и долазе из спољњег и унутрашњег свијета. При оваквом посматрању дјела, нужно се поставља питање: да ли иза свих тих гласова оптужбе стоји писац? Иза главних, свакако! Писац који је насликао лице једне револуције осјећао је да мора ухватити цјелину и показати и њено наличје. У противном, могло би му се приговорити да подсећа на упорног посматрача ноћног неба, на ком се увијек види само свијетла страна Мјесеца. Морао је, дакле, да уради што је урадио и себе ради и ради истине. Тако је, чини се, настала ова књига, "по форми, особито по тематици друкчија од претходних",⁴ и тако се постепено затварао круг Лалићевих опсесивних прича и пишчева живота, истовремено.

Novo Vuković

THE STRUCTURING OF THE STORY ABOUT THE ANTI-HERO IN THE NOVEL "A DETERMINED MAN" BY MIHAILO LALIĆ

Summary

It is his novel "A Determined Man" that Mihailo Lalić has selected for the first time in his literary works an anti-hero a to be the man character of the novel. The structuring of the character was accomplished by resorting to several procedures: by contrasting the formal and essential attributus of the main character, by submitting the innate and acquired destructiveness (in which dominates the negative component of sadomasochistic determination) to psychological analysis: by highlighting the misunderstanding of the ethical value and incapability of the main character to repent.

⁴ Д. Лакићевић, исто, 185.

The story of the novel develops on the two planes: one relates to the past and the other to the present time. The past time plane dominates the novel and is introduced into the story in a number of ways: through main characters memories and those of other characters in the story, by means of the main characters dreams and hallucinations. The present time plane is reduced to a relatively short period of time and to limited space. Also the structure of the story relies heavily on coincidences and they are made use of in this novel to a greater degree than in any of his previous works. The whole story in the novel is presented by way of the somewhat modified "court technique"; the story of the novel reminds us of the court proceedings where the main character is the accused, the crime he committed is his life, those who accuse him are many and they appear as either real people or as figments of his imagination.

